Waar lag de echte Kempkensberg?

Jan van den Broek

28 april 2022

In 2021 is Groningen bekend geworden dat in het Hauptstaatsarchiv te Marburg een 16e-eeuwse plattegrond van de stad Groningen wordt bewaard. In het stuk dat ik daarover heb geschreven, is een korte passage gewijd aan de locatie van de Kempkensberg.[1] Ik heb daar betoogd dat de Kempkensberg op de zuides lag, de strook landbouw- en tuingrond ten zuiden van de middeleeuwse stad. Deze es bevond zich onmiddellijk buiten de stadsmuur en was van oost naar west even lang als de Hondsrug hier breed is – ongeveer een halve kilometer. In die strook, vooral ten oosten van de Herestraat tot voorbij de Oosterstraat, zien we ook op de moderne hoogtekaart nog een opvallende hoogte. Ik denk dat het westelijke deel daarvan de Kempkensberg – of het restant daarvan – is. Het hoogste punt van deze 'berg' bevindt zich nu nabij de plek waar de Ypenmolendrift op de Herebinnensingel uitkomt.

Groningen en de Zuides op de AHN-hoogtekaart

De zuides bestond uit drie delen: de 'Westwand' lag ten westen van de Hereweg (nu Herestraat), de 'Middenwand' tussen de Hereweg en de Oosterweg (nu Oosterstraat) en de 'Oosterwand' ten oosten van de Oosterweg. De es was verdeeld in omheinde percelen of 'kampen'. Aan deze kampjes of (met Umlaut) *kämpkens* is de naam van de Kempkensberg ontleend. Hierbij zij aangetekend dat de geschiedschrijver Ubbo Emmius (1547-1625) een andere verklaring voor deze naam gaf. Hij meldt dat de ingezetenen deze plek 'Kempius'

[1] *Een nieuwe oude plattegrond van Groningen* op www.vanlauwerstoteems.nl onder de rubriek 'Mengelwerk'.

heuvel' noemden, daarmee suggererend dat de berg zijn naam ontleende aan een meneer 'Kemp' of 'Kempius'.[2]

De door mij aangewezen locatie van de Kempkensberg wijkt af van de in Groningen algemeen geaccepteerde opvatting. Die houdt in dat de Kempkensberg in de buurt van het Sterrebos heeft gelegen. Deze in mijn ogen onjuiste *communis opinio* is in 1969 officieel bevestigd doordat de Raad van de gemeente Groningen de straatnaam 'Kempkensberg' toewees aan een nieuwe straat ten oosten van het Sterrebos. In de toelichting bij het Raadsvoorstel deelde het gemeentebestuur mee dat de nieuwe straatnaam ontleend was aan 'de destijds ter plaatse van het noordelijke gedeelte van het Sterrebos gelegen Kempkensberg, welke hoogte bij de belegering van de stad in vroegere eeuwen een belangrijke rol heeft gespeeld'.[3]

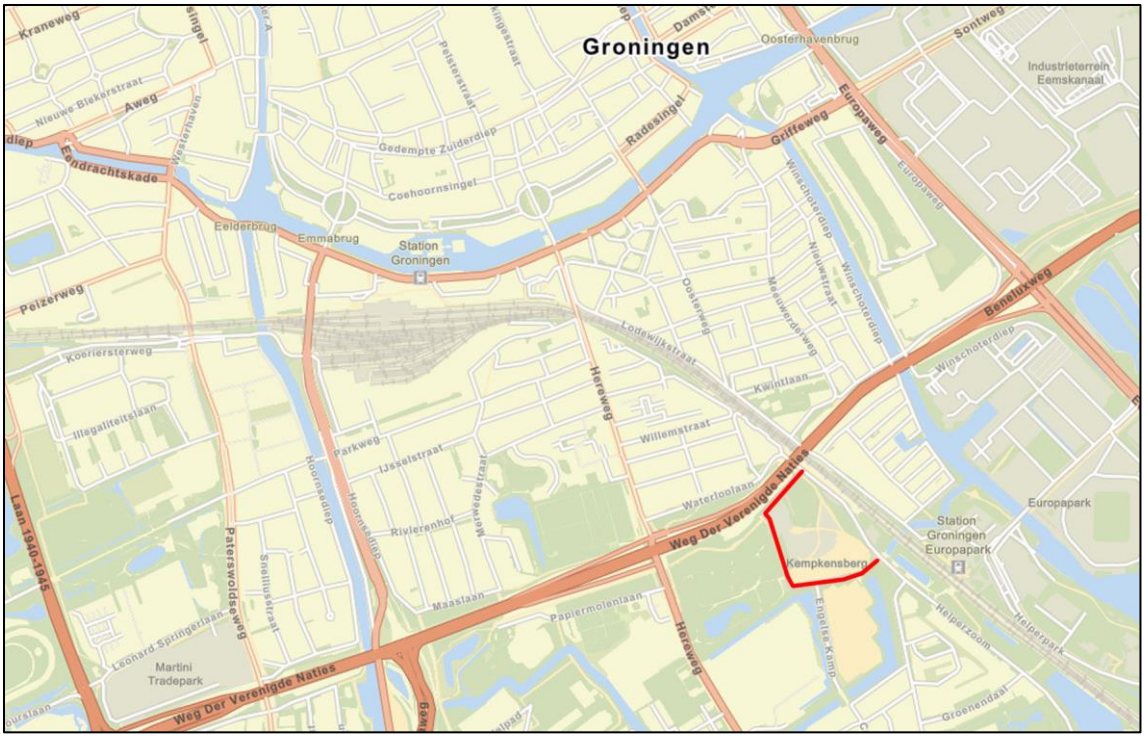

Uitsnede uit de moderne plattegrond van de stad Groningen

De 'Kempkensberg' genoemde straat is met een rode lijn aangegeven.

Dat de Kempkensberg een rol heeft gespeeld bij de belegering van de stad Groningen staat buiten kijf. Volgens de kroniekschrijver Johan van Lemego liet Frederik van Blankenheim, de Utrechtse bisschop die in de jaren 1400 en 1401 de stad Groningen tot onderwerping wilde dwingen, op de hoogte ten zuiden van de stad zijn kampement opslaan en plaatste daar – op *Kemekens barge* – ook zijn 'bussen' (kanonnen). Tussen zijn legerkamp en de stad liet hij een droge gracht graven vanaf de Hereweg tot aan een watergang die de kroniekschrijver

---

2 Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia* (Leiden 1616) XVII 239. Emmius heeft waarschijnlijk aan de koningsgezinde rechtsgeleerde Cornelius Kempius gedacht, die een tijdgenoot van Emmius was. Deze associatie is ongetwijfeld onjuist.

3 *Verslag van de handelingen van de gemeenteraad van Groningen* 1968/1969, 176, raadsbesluit 21-04-1969, en de daarbij behorende *Bijlagen*, 603, nr. 643.

aanduidt als het 'lopende diep'.[4]
Dat lopende diep kwam volgens een in sommige handschriften van de kroniek voorkomende toevoeging *'uuth Helpemer hamrick'*.[5] Hieruit volgt dat het kanaal tussen de natuurlijke bedding van de Hunze en de stad Groningen – later bekend als Schuitendiep en Winschoterdiep – in het jaar 1400 al bestond.

Voor zover valt na te gaan is het vooral de gezaghebbende Groningen-kenner mr. J.A. Feith (1858-1913) geweest die het idee in de wereld heeft gebracht dat de Kempkensberg ter hoogte van het Sterrebos lag.[6] Feiths pennevruchten lijken ook ten grondslag te hebben gelegen aan het verhaal dat in 1969 gediend heeft tot onderbouwing van het voorstel tot het vernoemen van de Kempkensberg.

In zijn geschriften toont Feith zich een man met fantasie en gevoel voor drama. Volgens hem is de Kempkensberg 'de vluchtheuvel der omgeving' geweest in de tijd dat de zee nog niet door dijken was getemd.[7] De hoogte zou ook bij latere belegeringen door aanvallers van de stad zijn gebruikt om er geschut op te stellen: in 1594 door prins Maurits en graaf Willem Lodewijk van Nassau en in 1672 door de bisschop van Munster en de aartsbisschop van Keulen.[8] Feith meldt voorts dat op 22 maart 1688 door het stadsbestuur 'het doodvonnis [is] geveld over den Kempkensberg, den laatsten heuvel van eenige beteekenis tusschen de glooiingen van den in de stad Groningen eindigenden Hondsrug. Ter wille der veiligheid verdween toen van deze aarde eene hoogte, klassiek geworden door de daaraan verbonden herinneringen van eeuwen'.[9]

In de bronnen over de belegeringen van 1594 en 1672 wordt de Kempkensberg echter niet genoemd, net zo min als in de stukken die betrekking hebben op het afgraven van de hoogten na het doorstane beleg van 1672.[10]

---

4 F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (eds.), *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530*. 2 dln. (Den Haag 2012) 38.

5 J.A. Feith en P.J. Blok (eds.), *De kroniek van Sicke Benninge. 1e en 2e deel* [Kroniek van van Lemego], Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie nr. 48 (Utrecht 1887) 57-58; zie ook A.J. Rinzema, 'Een burger vertelt; de kroniek van Johan van Lemego', in: *Genoechlicke ende lustige historiën; laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987) 61-78.

6 J.A. Feith, 'De Heereweg', in: *Uit Groningens verleden* (Groningen 1902) 1-37, hier 15 en 17; Idem, 'Wandelingen door het oude Groningen' IX, 128-130. Misschien baseerde Feith zich op zijn grootvader, de provinciale archivarius mr. H.O. Feith [Sr.], die de Kempkensberg zocht 'ter plaats ongeveer, waar nu de Buitenwerken zijn, in 1698 door Menno van Coehoorn aangelegd [d.i. direct ten zuiden van het latere Sterrebos], maar waarschijnlijk digter bij de stad' (H.O. Feith [Sr.], 'Over den Heereweg van Groningen naar De Punt', *Groninger Volks-almanak* 1838 ([1837]) 171-187, aldaar 172-173).

7 Feith, 'Wandelingen' IX, 129. Mogelijk was Feith onder de indruk van het fantastische verhaal van de architect C.H. Peters, die in 1890 in een voordracht had opgemerkt, dat tijdens de zogenaamde 'Cimbrische vloed' – een bijzonder grote overstroming, die vóór het begin van onze jaartelling de kusten van de Noordzee een geheel ander aanzien zou hebben gegeven – 'op den Kempkensberg, het toen hoogste gedeelte van den Hondsrug, ... even buiten de Heerepoort tal van mannen, vrouwen en kinderen met hun vee' een toevlucht hadden gezocht (C.H. Peters, 'Middeleeuwsche bouwkunst, (inzonderheid kerkbouw), in de provincie Groningen' II, *Groningsche Volksalmanak* 1891 (1890) 119-143, aldaar 119-120).

8 Feith, 'De Heereweg', 16; Idem, 'Wandelingen' IX, 128-129.

9 Feith, 'Wandelingen', 129-130; zie ook Idem, 'De Heereweg', 16.

10 Ik heb geen onderzoek gedaan naar het afgraven van de hoogten tussen Groningen en Helpman. Als aanknopingspunten voor nader onderzoek noem ik enkele bronnen: Staatsresoluties van 27 april en 24 mei 1673 (GrA toegang 740 deel 1, GrA toegang 1 inv.nr. 483), Publicatie van het stadsbestuur van 6 april 1688 (GrA toegang 2041 inv.nr. 879) en Begroting van kosten voor het afgraven van de hoogten buiten Here- en Oosterpoorten, ongedateerd (GrA toegang 2041 inv.nr. 2140).

Ik vermoed dat Feith op het verkeerde been is gezet door R.K. Driessen (1759-1831). Deze Groningse advocaat die de eerste 'archivarius der provincie Groningen' is geweest, publiceerde in het vierde deel van zijn *Monumenta Groningana* een tekst uit 1373 waarin melding gemaakt wordt van de *Kempkensberghe.*[11] In een noot tekende Driessen daarbij aan dat deze Kempkensberg 'buiten twijfel tot de hoogten [behoorde] buiten de Heerepoort en Oosterpoort, tusschen dezelve en Helpen gelegen, welke, tegen het einde van de zeventiende eeuw, ter gelegenheid van den aanleg der Fortificatiën,[12] zijn weggenomen en vergraven, zoo als uit de Staatsresolutiën dezer Provincie kan gezien worden.' Maar hier vergiste Driessen zich. Het door hem bedoelde besluit om de hoogten tussen Groningen en Helpman af te graven had betrekking op het gebied buiten de toenmalige, in 1621 gebouwde Herepoort tot aan Helpman toe. De Kempkensberg lag echter op de zuides, *buiten* de middeleeuwse Herepoort en *binnen* het bolwerk dat de Groningers omstreeks 1460 hebben aangelegd en waarin toen een nieuwe Herepoort is gebouwd. De door Driessen bedoelde Herepoort hoort bij de 17e-eeuwse stadsomwalling en lag even ten zuiden van het bolwerk van c. 1460.

Er is ook iets mis met Feiths verwijzing naar het raadsbesluit van 22 maart 1688, dat geleid zou hebben tot het slechten van de 'laatsten natuurlijken heuvel'. Op donderdag 22 maart 1688 heeft de Groningse Raad wel vergaderd, maar het slechten van de hoogten buiten de Here- en Oosterpoort is toen niet aan de orde geweest.[13]

Er zijn slechts een paar oude bronnen waarin de Kempkensberg wordt vermeld. Behalve in de kroniek van Johan van Lemego komen we deze 'berg' alleen tegen in enkele oorkonden uit de veertiende en vijftiende eeuw.
Het vroegste stuk is de al eerder genoemde akte uit 1373, die betrekking heeft op de verkoop van een stuk land aan de oostzijde van *'Kempkenberghe'*.[14] De latere eigenaar van dit land verwierf in 1448 door ruiling met het Heilige Geestgasthuis ook de ten zuiden daaraan grenzende akker.[15] In beide gevallen is sprake van een weg tussen de 'berg' en het land. De in 1448 bedoelde akker strekte zich naar het oosten uit tot aan de *'Oesterpoertewech'*.
De 'Kemkensberge' wordt het laatst vermeld in 1459, toen het Olde Convent een halve molen met de 'berg', waarop deze stond, van de hand deed. Volgens de akte stond de molen buiten de *'Heerstratepoerte'* ten oosten van de Kempkensberg tussen *'den twen wegen'*.[16] De twee wegen waren de al eerder genoemde weg oostelijk van de Kempkensberg en de Oosterweg.
De *'wijndemoele'* en de molenberg wisselden in 1495 opnieuw van eigenaar. Ze heetten toen buiten de Oosterpoort te liggen, evenals enkele bijbehorende 'kamers' *'inden Myddelwant'*, het gedeelte van de zuides tussen de Here- en de Oosterpoort. De Kempkensberg wordt in deze akte echter niet genoemd.[17]

Aan de noordzijde van het in 1373 verkochte land lag het erf van Henric Evardessoen. Dit erf behoorde tot het zogenaamde 'Nydingegoed' of *'Henric Evertsguet'*, een bisschoppelijk

---

[11] R.K. Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita* IV (Groningen 1830) 695, noot a.
[12] De 'Linie van Helpman'.
[13] GrA toegang 1605 inv.nr. 21 (18 januari 1686-12 oktober 1688) 391.
[14] GrA toegang 2241 inv.nr. 9.
[15] GrA toegang 2241 inv.nr. 43.
[16] GrA toegang 172 inv.nr. 20 reg.nr. 396.
[17] GrA toegang 172 inv.nr. 20 reg.nr. 843 en 840.

leengoed dat gelegen was op de westelijke hoek van de Folkingestraat en het Akerkhof (nu de plek waar 'Huis de Beurs' staat). Het buiten de Herepoort gelegen stuk land van Hendrik Everts wordt in een leenbrief van 1449 omschreven als *'een camp neffen Cempekensberge'*.[18]
De Kempkensberg wordt ook nog in latere leenbrieven van het Nydingegoed vermeld, zij het dat dan geen sprake meer is van een berg, maar van een 'borg'.[19] Veel betekenis hoeven we daaraan niet te hechten. De klerken van de Utrechtse bisschop waren niet bekend met de Groningse situatie en bij het kopiëren van oudere brieven ging vaak van alles mis. In elk geval heeft er nooit een Kempkensborg bestaan.

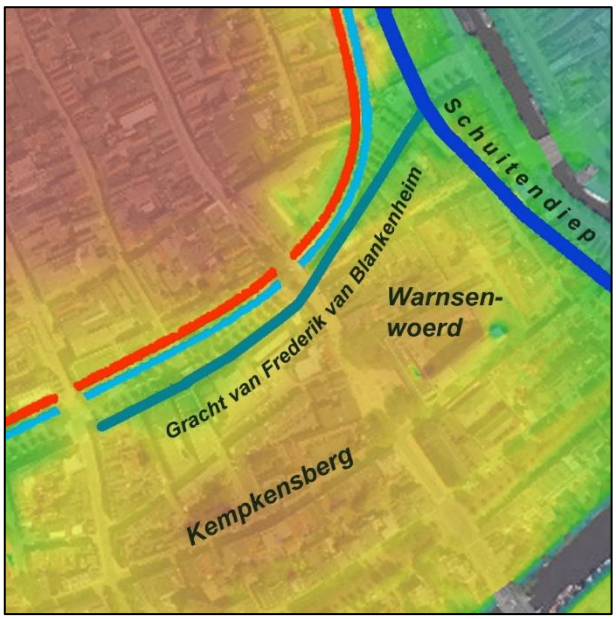

De hoogten in de Middel- en Oosterwand van de Groningse zuides zijn op de AHN-hoogtekaart nog altijd zichtbaar

Het bovenstaande maakt al voldoende duidelijk dat de Kempkensberg op de Groningse zuides lag, onmiddellijk ten zuiden van de middeleeuwse stadsmuur. Maar wie mijn interpretatie van de genoemde oude teksten wantrouwt en Feith het voordeel van de twijfel wil geven, moet rekening houden met een tweede argument dat de onjuistheid van Feiths situering van de Kempkensberg aantoont. Die overweging heeft te maken met de 'bussen' die bisschop Frederik van Blankenheim op de Kempkensberg opstelde.

De uitvinding van het buskruit en het gebruik ervan voor militaire doeleinden had in de loop van de veertiende eeuw in West-Europa een omwenteling in de belegeringstechniek teweeggebracht. Natuurlijk zijn de hand- en voetbogen toen niet onmiddellijk afgeschaft, net zo min als de 'blijden' die gebruikt werden om stenen en andere projectielen over de stadsmuren te slingeren. Maar daarnaast waren omstreeks het midden van de veertiende eeuw algemeen reeds vuurwapens in gebruik. De projectielen die met de 'bombarden' of 'steenbussen' werden afgeschoten, waren vooral bedoeld om de vestingmuren te beuken. Vanwege de geringe vuursnelheid en beperkte dracht was de effectiviteit van de eerste

[18] GrA toegang 619 inv.nr. 785 reg.nr. 94. Henric Everdeszoen wordt in 1370 genoemd als mede-leenman van het Nydingegoed (GrA toegang 619 inv.nr. 785 reg.nr. 14). Zie over dit bisschoppelijk leengoed Paul Noomen, 'Koningsgoed in Groningen', 132.

[19] De '*Kempkensborch'* en *'Kampkensborch'* worden vermeld in GrA toegang 619 inv.nr. 785 reg.nrs. 213 (1497) en 332 (1540).

kanonnen niet groot, maar alleen al het lawaai ervan moet een afschrikwekkende uitwerking hebben gehad. De naam ‘donderbussen’ is veelzeggend.[20]

Berekeningen hebben uitgewezen dat kanonnen, wilden de afgeschoten projectielen hun bedoelde uitwerking op stadsmuren hebben, zo’n 50-250 meter vanaf de muren van een belegerde stad moesten worden opgesteld.[21] De meeste uitwerking hadden de bussen vanzelfsprekend op de zwakste plekken van de vestingwerken, de poorten. De Utrechtse bisschop zal zijn aanval in hoofdzaak op de Herepoort hebben gericht, die destijds even ten noorden van het huidige Gedempte Zuiderdiep stond. Om enig resultaat te kunnen boeken, kunnen de bisschoppelijke bussen dus niet ver buiten de stadsmuur hebben gestaan. De hierboven aangegeven locatie aan de Herebinnensingel voldoet aan deze voorwaarde: de plek ligt ongeveer 100 meter ten zuiden van de toenmalige muur en de Herepoort. Van Lemego’s mededeling over de aanleg van *‘enen drogen grave’* vanaf de *‘Heerstrate nije poerte’* tot aan het Schuitendiep past bij deze situatie. Met de droge gracht bedoelde de kroniekschrijver waarschijnlijk een loopgraaf die evenwijdig liep aan de stadsmuur en met de uitgegraven aarde waarvan aan de noordzijde een wal is opgeworpen ter dekking van de belegeraars.

Als er op de door Feith aangewezen plek ter hoogte van het latere Sterrebos een ‘berg’ heeft gelegen die later afgegraven is, kan dat niet de door Van Lemego bedoelde Kempkensberg zijn geweest. Feiths plek ligt maar liefst 1250 meter ten zuiden van de middeleeuwse stadsmuur. Voor modern geschut is deze afstand geen probleem, maar in 1400 zou het zinloos zijn geweest om hier ‘bussen’ op te stellen.

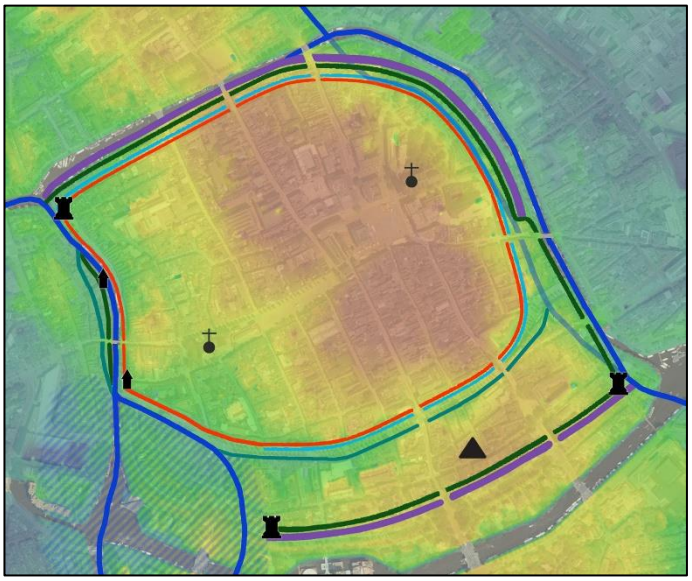

Muren en wallen van Groningen rond 1475, ingetekend op de AHN

De plek van de Kempkensberg is aangegeven met een zwart driehoekje.

De conclusie moet zijn dat de Kempkensberg, anders dan wat Driessen en Feith dachten, niet behoorde bij de hoogten tussen Groningen en Helpman, die aan het einde van de 17e eeuw zijn afgegraven. De berg lag veel verder naar het noorden, en wel op een plek die rond 1400 nog buiten de middeleeuwse stad Groningen lag, maar omstreeks 1460 door de aanleg van een nieuw aarden bolwerk binnen de vesting was komen te liggen.

---

[20] Over de ontwikkeling van het geschut Volker Schmidtchen, *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance. Eine Studie zur Entwicklung der Militärtechnik* (Düsseldorf [1977]); H.W. Koch, *Over hellebaarden, donderbussen en huurlingen* (Amsterdam/Brussel 1980).

[21] Schmidtchen, Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister, 65 en 149-150.

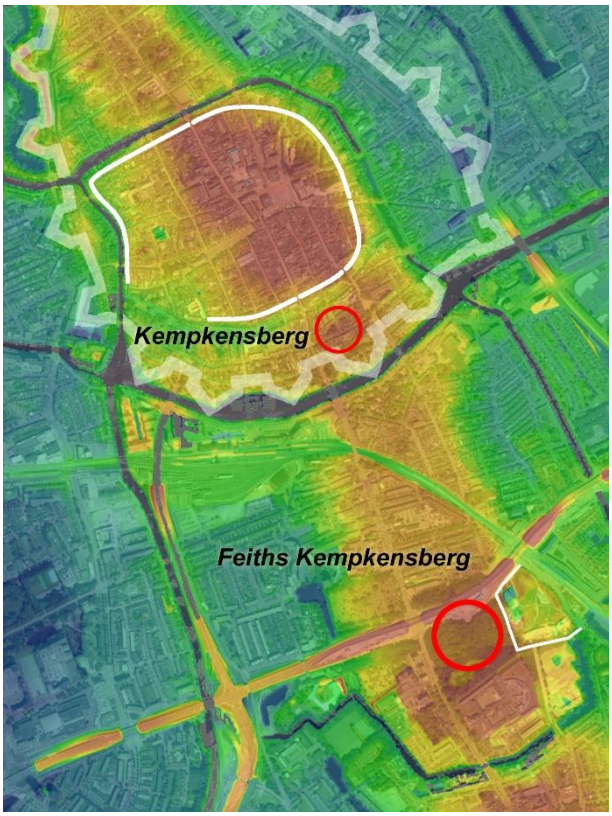

De twee Kempkensbergen ingetekend op de moderne AHN-hoogtekaart

De witte lijn in het bovenste deel van het kaartje geeft de loop aan van de middeleeuwse stadsmuur; de dikkere transparante witte lijn stelt de 17^{e}-eeuwse vestingwerken voor.

De witte lijn bij 'Feiths Kempkensberg' is de straat die sinds 1969 Kempkensberg heet.

Tot slot

Bij het opstellen van deze tekst heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de aantekeningen van W.K. van der Veen, in leven oud-medewerker van het Gemeentearchief van Groningen.

In noot 10 heb ik opgemerkt dat ik de afgraving van de hoogten tussen Groningen en Helpman niet heb onderzocht. Ik heb daar wel enkele bronnen genoemd die als uitgangspunt voor nader onderzoek kunnen dienen. Eén van de genoemde stukken is een ongedateerde tekst (GrA toegang 2041 inv.nr. 2140, Register Feith zjed 222). Het betreft een plan om in de loop van 15 jaar een groot gebied (c. 56 ha) af te graven, waarbij ruim 1,3 miljoen m^3 grond zou moeten worden verplaatst. Uit het stuk blijkt niet wat het doel van dit plan was. Het kan zijn dat men door het afgraven van de hoogten heeft willen voorkomen dat die door aanvallende legers tegen de stad zouden kunnen worden benut, maar het is ook denkbaar dat men de agrarische bruikbaarheid heeft willen verbeteren of dat men zand nodig had voor infrastructurele doeleinden. Wat het laatste aangaat kan gedacht worden aan het ophogen van lage terreinen, de aanleg van wegen en de bouw van dijken langs watergangen in moerassige gebieden, zoals het Schuitendiep.